

L'ARQUITECTURA DE LA PEDRA EN SEC

PAISATGES SINGULARS DE LA PACIÈNCIA I LA NECESSITAT

Rafael Cebrián Gimeno

L'home, en la seua relació vital amb el medi i davant la necessitat de transformar-lo en estructures productives, ha utilitzat tradicionalment els materials més pròxims i abundants en el seu entorn immediat: la pedra, el bosc i la terra. Amb la seua il·limitada capacitat d'adaptació i davant de l'imperatiu de servir-se d'elements dominants, ha desenvolupat la seua creativitat amb respostes imaginatives i tecnologies elaborades per modificar el territori a la seua conveniència, creant paisatges culturals de relació dinàmica amb el medi natural.

L'aprofitament de la pedra va arrelar en la prehistòria, com a eina o material per defensar i fer més còmoda la caverna. En el neolític, el pas de l'economia de caçadors-recol·lectors a la d'agricultors i pastors modifica la noció del territori i provoca canvis en el paisatge, transformat en espai productor d'aliments. La dependència dels cicles naturals vincula l'hàbitat de manera permanent al control de les àrees d'explotació, sedentarisme que substitueix el nomadisme de l'horda caçadora del paleolític, errant en amplis espais cinegètics. La pedra seca comença a configurar l'assentament estable, l'habitatge com a espai íntim i confortable. Amb una cronologia mil·lenària, les civilitzacions del Pròxim Orient van irradiar sobre el Mediterrani occidental, en les invasions successives, l'agricultura primerenca, la domesticació d'animals i les tècniques constructives.

El relleu de les terres valencianes i la seua altura mitjana ens defineixen com a país de muntanyes predominants que flanquegen estretes planes litorals que vorellen el mític Mediterrani. La geoestructura calcària d'aquesta orografia accidentada, escassament coberta de terra i alterada pels actius geològics, és la gènesi d'un paisatge pedregós. Sobre aquesta epidermis clavillada, la precarietat de sòls fèrtils i la pluviositat exigua i irregular han determinat destins aclaparadors per a l'agri-

cultura de muntanya. L'home, fent de la necessitat virtut, ha utilitzat la sobreabundància de roca en la muntanya mediterrània com a matèria primera exclusiva per a la minimalista i imaginativa arquitectura de la pedra en sec, sense argamassa de compactació, encaixades les peces amb mestratge i travades pel seu propi pes.

Les senzilles construccions en pedra seca ajudaven a racionalitzar el treball agrícola i ramader: cabanyes, camins, murs, en la gestió de l'aigua, eres, pletes, tancats, corrals... i configuraven un paisatge socioeconòmic de dimensions patrimonials extraordinàries. Construc-

cions de l'enginyeria popular identificades amb el medi físic, en què preval el sentit pràctic i dotades d'una estètica i harmonia no buscada, afegida per l'equilibri i la funcionalitat: sàvia i pacient arquitectura anònima feta amb les mans per gents senzilles que no reflecteix diferències socials, sinó que és fruit exemplar de la necessitat i la perseverança.

Amb major o menor concentració d'elements en les diferents comarques, la pedra en sec es fa present en la gestió del territori en la totalitat del nostre país. Aquesta tècnica mil·lenària no és exclusiva del Mediterrani: és d'àmbit universal i pertany pràcticament a totes les cultures, tan remotes en el temps com la mateixa espècie humana. Regions geogràficament distants coincideixen en la resposta constructiva amb una gran similitud de solucions. En la unitat cultural del Mediterrani és on aquestes construccions han aconseguit un desenvolupament rellevant. En la façana mediterrània occidental, i en les nostres comarques especialment, en virtut d'un procés històric de gran repercussió social, la pedra en sec constitueix un llegat de proporcions colossals, paradigma de la tenacitat llauradora i la seua lluita davant d'un medi hostil, avar en els seus dons naturals. Entre les nombroses solucions d'aplicació, sens dubte, el llegat més impressionant

«L'HOME, FENT DE LA NECESSITAT VIRTUT, HA UTILITZAT LA SOBREABUNDÀNCIA DE ROCA EN LA MUNTANYA MEDITERRÀNIA COM A MATÈRIA PRIMERA EXCLUSIVA PER A LA MINIMALISTA I IMAGINATIVA ARQUITECTURA DE LA PEDRA EN SEC»

Vilafranca (Alt Maestrat) ofereix un paisatge amb multiplicitat de construccions de pedra en sec. L'Ajuntament ha comptabilitzat aproximadament mil cabanyes de pedra distribuïdes per tot el terme municipal.

d'aquesta indústria popular són els bancals, les plataformes artificials de cultiu amb què els llauradors valencians van guanyar terres en l'angoixosa demanda d'aliments conseqüència de l'espectacular increment demogràfic del segle XVIII.

■ LA CONQUISTA FORÇADA DE TERRES DE CONREU EN EL SEGLE XVIII

En les societats preindustrials, l'extensió de terra cultivada sostenia amb la població un equilibri d'estricta dependència. L'augment demogràfic comportava l'exigència immediata de major superfície agrícola, amb la pressió consegüent sobre el medi físic d'on provenien tots els materials de consum i utilització. Durant el segle XVIII la demografia a Espanya experimenta un alt creixement gràcies a les millores econòmiques, socials i sanitàries, un procés que comporta la dificultat d'aviuallar tan creixent nombre de nous ciutadans. La correlació entre cultius i nombre d'habitants, com a problema fonamental, obliga a rompre urgentment noves terres, abans boscos i erms, i a dessecar estanys i margjals. La il·lustració i el seu esperit crític sobre la reali-

tat política i econòmica fomenten el procés, auspiciat especialment per la política agrària de Carles III, que allibera terres estatals per a posar-les en conreu.

València pateix, a més de les penúries provocades per la profunda crisi nacional del segle XVII, les convulsions polítiques internes entre senyors i vassalls, botiflers i maulets enfrontats i immersos en la crisi monàrquica de successió del tron d'Espanya, en una contesa que a València pren forma de guerra civil, saldada en la batalla d'Almansa. Després de la pacificació, el cicle expansiu demogràfic és molt superior a la mitjana nacional, duplica amb escreix la població, segons certifica Cavanilles, amb l'increment vegetatiu i la important migració de joves colons procedents de les terres limítrofes que vénen a ocupar els camps que l'expulsió dels moriscos va deixar abandonats.

La manca de sòls potencialment agrícoles força l'empresa colonitzadora cap a terres marginals, crea camps artificials amb què arrancar de l'erm la marjada anhelada. A tan ingent i dura tasca van dedicar els seus afanys les classes més desafavorides, llauradors sense terra que aconsegueixen cultius i propietat sobre parcel·les que només el seu treball ha dotat de valor, artífexs d'un terri-

L'abancament per organitzar la parcel·lació agrícola es va desenvolupar sobretot a les terres de secà. A la imatge es pot observar l'estructura irregular i en terrasses que configuren els bancals a Ares del Maestrat (Alt Maestrat).

tori productiu immens, on les construccions en pedra, al llarg de centenars de quilòmetres de bancals i altres elements, configuren el paisatge «*roban á la naturaleza inculta eriales, convirtiéndolos en campos útiles: suben hasta lo mas alto de los montes para reducirlos á cultivo*», ens diu Cavanilles, testimoni d'excepció (pròleg de les *Observaciones*).

Encara que hi ha evidències arqueològiques de l'antiguitat dels aterracaments en diferents períodes culturals, en el seu conjunt no tenen parangó amb la intensitat de l'abancament induït pel cycle demogràfic creixent en les nostres terres, que durant dos segles amplia un paisatge social amb la incorporació d'una nova classe llauradora. Anys de feina callada i ànima, acompanyada per la dispersió poblacional representada per la unitat productiva unifamiliar del mas o masia. L'organització de la vida rural, mantinguda amb una gran població treballadora que ocupa grans exten-

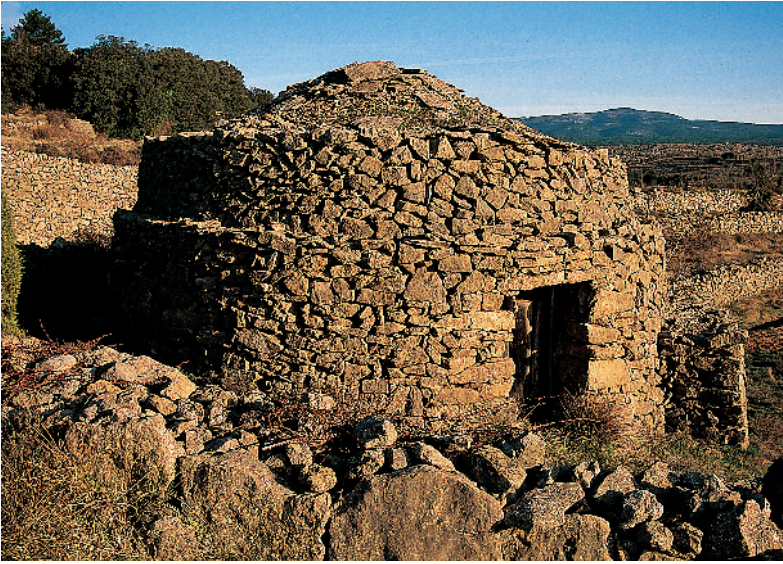
**«LA VISIÓ
D'IMPRESSIIONANTS
GRADERIES EN LES
MUNTANYES CORGELA
PER LA DURESA DEL
RELLEU D'ALGUNES ZONES
DAVANT LES QUALS NO
RETROCEDIEN ELS NOSTRES
TENAÇOS LLAURADORS»**

sions de terreny, arriba en el seu model expansiu fins a final del segle XIX, per iniciar, en el trànsit cap al XX, un declivi imparable. A partir dels anys cinquanta del segle XX, el dràstic i convuls canvi social sobrevingut clou definitivament un model de vida que, per les seues pròpies limitacions estructurals, no pot adaptar-se a les economies capitalistes de mercat. La recessió en el món rural se salda amb l'èxode humà, un procés encara no desactivat, de con-

seqüències socials i ambientals ben negatives per al present i futur de les nostres muntanyes.

■ L'ARQUITECTURA EN PEDRA SECA

L'abancament com a forma d'organitzar la parcel·lació agrícola es va desenvolupar majoritàriament en el secà, dedicat inicialment amb urgència a pal·liar el dèficit de cereals, *terres de pa*, amb el blat i els seus derivats com

A dalt, les cabanyes de pedra eren utilitzades per pastors i llauradors com a magatzems temporals o refugis, situades en les zones de cultiu o integrades als ribassos.

Un assagador a Vilafranca (Alt Maestrat). Aquests camins no només servien per conduir el ramat, sinó també per separar els camps i evitar que els animals envairen els sembrats.

La pedra en sec era utilitzada per a la construcció de tot tipus d'elements relacionats amb el treball agrícola com cabanyes, camins, marges o, com a la imatge a l'esquerra, corals per als animals.

La construcció de les cabanyes exigia una gran perícia i tècnica per part del constructor. A la imatge, a sota, a l'esquerra, tres cabanyes de pedra a Benassal (Alt Maestrat).

La pedra en sec ha estat utilitzada des de temps remots per cultures molt llunyanes entre elles. A la imatge a sota, la torre ibèrica de Foios (s. VI - V aC), a l'Horta Nord, on ja es va utilitzar aquesta tècnica.

a base en l'alimentació de les classes més necessitades. Altres collites s'alternaven en funció de la diversitat de variants climàtiques i de l'obligat repòs de la terra, el guaret regenerador dels nutrients per l'escassetat d'adobs, encara exclusivament d'origen animal. La demanda de determinats aliments variava les estratègies productives i la construcció de bancals potenciava l'extensió dels conreus. Aquest va ser el cas de la vinya quan la fil·loxera va arruïnar els ceps a França i Espanya va passar a ser el primer proveïdor de vi a Europa. O el raïm moscatell i l'elaboració de la pansa, l'alta rendibilitat exportadora del qual, amb el seu principal port d'embarcament a Dénia, va portar el deliciós fruit fins a destinacions molt llunyanes i va impulsar l'extensió d'aquest conreu. Les muntanyes de les Marines són depositàries d'un escenari ben eloqüent d'aquesta febre productora expansiva. La competència de Corint i la fil·loxera, quan finalment es va abatre sobre les nostres vinyes, va reduir radicalment el que havia estat un monocultiu rendible. En el castell de Dénia, la població gòtica de cristians vells acollida en el seu recinte superior, la Vila Vella, va ser arrasada en la frenètica tasca de crear bancals, en la construcció dels quals es van emprar els carreus i carreus dels edificis desmantellats. De Callosa d'en Sarrià, Cavanilles escriu: «*se han plantado viñas hasta en tal altura, que necesitan dos horas para subir á ellas*» (L. IV-235).

La construcció dels bancals. La construcció d'un bancal consistia a alçar un mur de contenció, eliminar el matoll o bosc, excavar una caixa i omplir-la de terra. L'escassa profunditat dels sòls donava molt aviat pas a la roca mare, que calia eliminar. L'abundant pedra que generava aquest buidatge i que es deixava ordenadament en el mateix espai transformat tenia la seua utilitat com a matèria primera per a alçar el mur i altres construccions auxiliars. En comptades i felices ocasions l'operació d'aprofundir l'escaló descobria un brollador que canviava substancialment el destí de les labors. Amb el regadiu n'augmentava la productivitat i, per exigü que fóra el cabal de la font descoberta, donava lloc, almenys, a una horta per al consum familiar.

Les terrasses es construïen superposades en graderia i seguint corbes de nivell, fins que el pendent o la gruixària del substrat rocós impedia la continuïtat. La diversitat tipològica de l'abancament i la irregularitat de la seua planta, supeditada a la morfologia del terreny, no tenen res a veure amb la parcel·lació geomètrica en les pla-

nes i riberes. A mesura que la rostària s'accentua, els murs han de ser més alts i la parcel·la més estreta, a vegades poc més que un cossioli i un grapat de fruits com a collita. La visió d'impressionants graderies en les muntanyes corgela per la duresa del relleu d'algunes zones davant les quals no retrocedien els nostres tenaços llauradors, autors d'abancaments en llocs que a la vista es poden qualificar d'impossibles: «*Nada desprecia el Valenciano. Si halla obstáculos los vence con teson: si el suelo es ingrato lo mejora, si es feraz le hace dar hasta tres y quatro cosechas al año*» (cita de Cavanilles en el pròleg de les seues *Observacions* que contradiu àmpliament el desafortunat estigma del meridional indolent).

Cabanyes de pedra. Són, per excel·lència, l'arquitectura modèlica en pedra. Si els bancals són el símbol de la monumentalitat faraònica en la seua extensió, les cabanyes de pedra ho són de la tècnica i estètica que posen a prova la perícia del constructor: modestos refugis, aïllats

en les muntanyes i en els camps o integrats en els ribassos, recer per a pastors i llauradors, per a desaraines, protecció momentània de collites, per a la gestió de l'aigua, habitacions temporals en camps allunyats de la població. Les més pròximes a les masies podien ser la porquera o el galliner. En l'extens terme de Vilafranca n'hi ha més d'un miler de comptabilitzades per l'Ajuntament, de variada tipologia i imaginatives solucions, en un singular museu viu d'integració

agropecuària. L'enginyosa tècnica constructiva tancava la sostrada amb la falsa volta, l'aproximació de filades superposades que progressivament van guanyant espai cap a dins.

Els camins. Els camins, amb destinació a llocs de vida i feina teixen la trama de les comunicacions comercials, veïnals, d'intercanvi cultural i afectiu, camins de la pau i de la guerra, de les devocions, a ermites, romeries... Els camins es converteixen en les línies mestres de l'articulació dels territoris. Camins que en les nostres muntanyes adquireixen rellevància especial sobre un terreny que reduïa moltes de les seues solucions a vertiginoses sendes de traçat difícil, només aptes per al pas d'homes i animals. Al costat de les vies pecuàries –la ramaderia crea la seua pròpia xarxa de camins–, acaben documentant la colonització de la muntanya mediterrània. Camins empedrats, amb els seus antecedents i tècniques constructives en les calçades romanes.

«A PESAR DE LA RUSTICITAT
DE L'ARQUITECTURA EN
PEDRA SECA, LA MAGNITUD
EN EXTENSIÓ I PROFUNDITAT
DE L'OBRA REQUERIA
LA INTERVENCIÓ
D'ESPECIALISTES»

Paredadors i marginadors. A pesar de la rusticitat de l'arquitectura en pedra seca, la magnitud en extensió i profunditat de l'obra requeria la intervenció d'especialistes. Per a obres menors o simple manteniment de les existents, el llaurador o ramader, familiaritzat amb la tècnica assimilada per l'obligada utilització, es bastava a si mateix. Però quan es tractava de treballs importants, d'arquitectures de major complexitat i responsabilitat, acudia a l'ofici i mestratge de l'expert professional.

■ EL PAISATGE PASTORAL

Les societats agràries tradicionals tendien a la complementarietat econòmica amb la ramaderia, reservant les zones de muntanya amb menys possibilitats d'explotació agrícola per al pasturatge. Aquest sincretisme no sempre s'ha produït; llavors sorgia la confrontació entre ramaders i agricultors que es disputaven el territori amb models antagònics d'explotació. Confrontació a vegades violenta, quan els ramats irrompien en els sembrats: *«porque los pastos del término están distantes, echan en el secano sus ganados y bueyes, los cuales atraviesan los campos cultivados, se detienen en las viñas, comen los tiernos olivos»* (Cavanilles L. III-89). Amb desigual incidència econòmica, l'opció ramadera ha determinat que àmplies zones foren destinades per a ús exclusivament pecuari, en especial en les comarques septentrionals, on l'evocador Maestrat simbolitza el territori vertebrat històricament per a la ramaderia per l'orde de Montesa.

Les nostres muntanyes proporcionaven pastures a la ramaderia autòctona i forana, acollint la hivernada i la transhumància dels ramats de terres limítrofes. Des de la Baixa Edat Mitjana fins als segles XV i XVI, l'auge ramader expansiu es va refermar com un fort pilar de la riquesa valenciana, amb predomini en el Maestrat i els Ports. Un pasturatge intensiu, organitzat i legislat en vastos espais solcats per una complexa xarxa de camins. Des del neolític, el pasturatge ha generat una cultura pròpia reflectida en les construccions de pedra seca, cabanyes, corrals i interminables parets de pedra flanquejant els llargs camins per a la conducció dels ramats. I en la tradició, mites i creences, i l'arrelam social de romeries, festivitats i fires que formaven part de l'economia i esoterisme dels cicles ramaders, litúrgia d'una difusa memòria pagana. El posterior declivi pecuari va donar pas a una major activitat agrícola que, propiciada institucionalment en el dinàmic procés demogrà-

fic expansiu del segle XVIII, va pressionar negativament sobre la ja decadent ramaderia.

Els testimonis de l'economia agropecuària s'harmonitzen en un paisatge integrat, representat en la multiplicitat de construccions de la pedra en sec i la utilització compartida del territori en la diversificació productiva, on els assagadors prenen la funció no sols conductora dels ramats a les pastures, sinó també la de separar els camps per impedir que els animals envaïsquen els conreus. Camins directes marcats en les muntanyes, parcel·lats els cultius entre rivets de pedres de límit i protecció. Vilafranca agrupa en el seu dilatat terme aquesta simbiosi d'actuació, en emocionants paisatges integrats de gran bellesa.

■ LA PROBLEMÀTICA DE MANTENIR ELS PAISATGES CULTURALS

La complexitat dels paisatges evolucionats de la pedra en sec revela una realitat cultural associada a la racionalització dels espais productius, en què totes les seqüències del procés s'expliquen en el context social i econòmic que els va donar vida. Indissociables d'aquesta realitat, els seus components no es poden veure com fets aïllats ni ferne una lectura reduïda i fragmentada, sinó que cal considerar-los amb una visió global que permeta comprendre la seua funció. El seu àmbit sobrepassa els marcs locals per configurar un monumental i extens patrimoni comunitari de gran valor davant del qual no es pot romandre indiferent; un patrimoni que veiem a través de nosaltres mateixos, dels nostres sentiments, en els seus valors estètics i culturals com a claus de comprensió.

L'abandó d'aquests paisatges improductius a mercè de l'acció devastadora del temps és el principi de la fi d'una obra ingent, colofó al qual contribueixen les intervencions humanes en els nous usos del territori. D'altra banda, és necessari reconèixer que l'acumulació aclaparadora d'aquest patrimoni és un dels majors problemes per conservar-lo. Raons, però, que no justifiquen que l'oblidem, ans al contrari, tenim l'obligació cultural de preservar aquests espais representatius de l'home i la terra, la memòria històrica d'un model de vida; tenim la necessitat de conservar paisatges del passat perquè continuen sent d'ara i del futur.

La custòdia dels paisatges culturals topa amb la falta generalitzada de comprensió, partint dels mateixos habitants que hi conviuen en el seu àmbit quotidià i que

«L'ARQUITECTURA EN PEDRA SECA ÉS UN MOTIU PERMANENT DE REFLEXIÓ I UN LLEGAT QUE CAL REIVINDICAR»

El camí de les Jovades, a la Vall de Laguar (Marina Alta), disposa de trams com els de la imatge, construïts amb pedra seca.

**«L'ABANDÓ D'AQUESTS PAISATGES
IMPRODUCTIUS A MERCÈ DE L'ACCIÓ
DEVASTADORA DEL TEMPS ÉS EL
PRINCIPI DE LA FI D'UNA OBRA INGENT,
TENIM L'OBLIGACIÓ CULTURAL DE
PRESERVAR AQUESTS ESPAIS
REPRESENTATIUS DE L'HOME I LA TERRA»**

han de ser els primers a sentir-se identificats amb aquest testimoni de les seues arrels i senyals d'identitat, els primers a defensar la importància del seu passat, per a convertir-se en els primers guardians i restauradors de paisatges singulars. Una necessària motivació de base que ha d'anar acompanyada del compromís dels poders públics, de tal manera que la política conservacionista no considere irrellevant i banalitze aquest patrimoni en la seua aparent senzillesa. El paisatge cultural com a recurs econòmic territorial és la millor garantia de sostenibilitat; com a recurs turístic junt amb altres alternatives complementàries, amb la creació de parcs i circuits senderistes com a instrument de sensibilització, educació i aprenentatge. Des d'un punt de vista mediambiental, els abancaments compleixen avui una funció de regulació hídrica, amorteixen els processos erosius, retenen la humitat i presenten una resposta ecològica favorable de regeneració vegetal i reforestació. I entre els reptes respecte al futur de la muntanya mediterrània, es troba la necessitat de reconduir processos alternatius que generen beneficis i fixen la població, com ara l'agricultura ecològica i el cultiu de plantes aromàtiques i medicinals.

No sé si s'ha inventariat i cartografiat en la seua totalitat aquest patrimoni, però fer-ho permetria avaluar i situar millor el context socioeconòmic de dos llargs segles de transformació del territori. Ara que encara està materialment en peu i es manté viva la memòria rural de l'explotació que se n'ha fet, urgeix documentar el procés. En realitat, es tracta més aviat d'aprofundir en la catalogació, ja que hi ha importants estudis realitzats i altres en marxa, una abundant i rigorosa documentació, potser un tant dispersa, i investigacions avalades pel rigor acadèmic dels que les firmen; realitats constatables, però, que no aturen el deteriorament de les construccions de pedra en sec. És necessari recordar el nostre il·lustrat Cavanilles, el primer que, amb una metodologia científica i una visió profundament humana, va donar a conèixer amb la seua detallada descripció de la geografia de la València de final del XVIII els milers d'hectàrees transformades.

En tot cas, l'arquitectura en pedra seca és un motiu permanent de reflexió i un llegat que cal reivindicar, com he pretès fer ací comunicant les meues experiències després de caminar i veure el territori, vull també retre un petit homenatge a aquest poble pla que no va obtenir cròniques laudatòries ni va adornar les seues vides amb els oripells de la història: en suma, he volgut posar una *pedra* més en la responsabilitat compartida i en el compromís a través de l'acció. ☺

Rafael Cebrián Gimeno. Centre Excursionista de València.